

GENEZA RETORICII ÎN GRECIA ANTICĂ ȘI MANIFESTĂRILE EI ÎN ETAPA PRE-ARISTOTELICĂ

The Genesis of Rhetoric in Ancient Greece and Its Manifestations in Pre-Aristotelian Stage

Eugeniu NISTOR, Assistant Professor Ph.D.,
“Petru Maior” University of Tîrgu Mureș

Abstract: Regarding the genesis of rhetoric, the researchers in the field speak about a so-called Homeric rhetoric, believing that the origin of this topos has to be traced back to the content of Homeric epics, which had become a real thesaurus of knowledge for quite a long time, on the basis of which sciences were subsequently organized. There is a great deal of progress in the field of public communication, yet when Sophists step in the agora of the ancient Greek fortress, new jobs are required, such as logographer and synegoras. The acknowledgment of Isocrates' and Demosthenes' discourses, and of the theories of oratory attributed to Socrates and Plato announces the stage of classical rhetoric, brilliantly reflected in Aristotle's writings.

Keywords: rhetoric, argument, discourse, sophism, dialogue.

1. Începuturile. Sub ceața homerică

Dacă până la sfârșitul veacului al XIX-lea mai persista încă ideea că retorica ar fi o creație exclusivă a „miracolului grecesc”, ulterior s-a dovedit că această știință nu era străină, în vechime, nici culturilor orientale – egipteană, chineză, indiană, persană etc.–, atâta doar că în cadrul acestora nu a reușit să depășească stadiul elementar, stagnând în aceeași fază incipientă vreme de secole și milenii.

Deci tot la greci îi vom căuta rădăcinile. Nu vom ascunde faptul că „s-a vorbit mult în antichitate și se mai vorbește și astăzi încă de o așa-zisă *retorică homerică*.”¹ Iar „originea acestui ciudat *topos* trebuie căutată în succesul extraordinar al epopeilor homerice, devenite foarte devreme nu numai culmea nedepășită a artei literare, ci și un tezaur de cunoștințe, pe baza cărora s-ar fi organizat științele propriu-zise.”²

Să ne reamintim că acțiunea poemelor *Iliada* și *Odiseea* se desfășoară în epoca bronzului, cam pe la 1200 î. Chr., dar relatarea literară a faptelor din războiul troian se petrece abia cu trei veacuri mai târziu, când se presupune că a trăit faimosul cântăreț orb Homer. Cu adevărat, într-un vers din *Iliada*, din cântul XV, surprinzând o trăsătură de caracter a eroului troian Ulise, este caligrafiată și această vagă aluzie retorică: „puțini dintre tinerii săi tovarăși îl întreceau când, în ședințe, își disputau gloria elocvenței.”³ Dar și în primul cânt avem unele aluzii la rolul și chiar exercițiul oratoriei: „Atunci se ridică / Meșterul cuvântător, domnitorul Pilenilor, Nestor, / Căruia graiul din gură mai dulce-i cura decât mierea (...) / Nestor, cuminte gândind, așa începu cuvântarea...”⁴ Mai târziu, referindu-se la acest episod, Platon respinge cu

¹ V. Florescu, *Retorica și neoretorica*, p. 22

² Ibidem

³ Ibidem, p. 23

⁴ Homer, *Iliada*, p. 13

dispreț și ironizează „așa-zisele tratate de artă oratorică pe care Nestor și Ulise le-ar fi compus în fața Troiei în clipele lor de răgaz.”⁵

În fapt, cercetători avizați au stabilit că retorica grecilor antici s-a dezvoltat în trei direcții importante: *curentul asiatic* (școala din Pergam, Asia Mică), caracterizat printr-un stil amplu și înflorit, *curentul neoaticist* (școala din Atena), caracterizat prin sobrietate și echilibru, și *curentul rodian* (școala din insula Rodos), care împletea, în chip temperat, învățătura ambelor stiluri.

Așadar, retorica a apărut în Grecia antică, în secolul al V-lea î. Chr., în strânsă relație cu activitățile publice din cadrul orașelor-cetăți – nuclee sociale, politice, economice, culturale, religioase, de mare dinamism, unde ideile circulau liber. Și, cum grecii nu se mulțumeau atunci cu spațiul lor tradițional de locuire, fiind în continuă expansiune, Siracuza – colonie de pe cea mai mare insulă a Mării Mediterane (în Sicilia de azi), fondată de aceștia în secolul VIII î.Chr. – devine, câteva veacuri mai târziu, primul oraș al lumii grecești occidentale. Tocmai de Siracuza este legată apariția retoricii, faptul în sine întâmplându-se într-un moment mai dificil al cetății, când regimul tiranilor se manifesta cu violență, prin deportări și exilări, iar tiranul Hieron I chiar le interzice supușilor săi să mai folosească limbajul. Dar această perioadă de constrângeri, de persecuții și opreliști, ia sfârșit odată cu prăbușirea regimului tiranic în anul 465 î. Chr., prin răscolirea poporului, când epidemia revoltei a cuprins iute întreaga insulă, ea fiind urmată apoi de numeroase revendicări și procese ale foștilor proprietari deposedați abuziv de pământuri și proprietăți și trimiși în surghiun; în aceste împrejurări sociale frământate, în susținerea cauzelor în fața juriilor populare, câțiva dintre cei care pledau în „instanță” utilizează în premieră, unele elemente retorice, care s-au dovedit a fi extrem de eficiente, asigurându-le succesul deplin.

Istoricii vremii îl amintesc între retorii-pledanți și pe filosoful **Empedocle din Agrigentum** (c. 490-c. 430 î. Chr., așezarea de baștină fiind situată în sudul Siciliei), spirit democratic care, deși nu a deschis vreo școală, profesa o învățătură constând în lecții de filosofie, poezie, medicină și chiar magie. În vederea pregătirii proceselor, Empedocle își construia un adevărat scenariu, regizându-și atent momentul intervenției publice. În cartea *Sofistul* Aristotel afirmă că „Empedocle era adept al lui Homer și era versat în felul de a se exprima, fiind meșter în metafore și-n întrebuintarea tuturor celorlalte procedee poetice.”⁶ Până și Stagiritul, vestit pentru rigoarea și spiritul lui critic, îl recunoaște pe Empedocle ca întemeietor al retoricii. Ca filosof, Empedocle a scris lucrarea *Despre natură*, fiind și autorul poemului *Purificările* (din care s-au păstrat doar 465 de versuri), considerând că la baza tuturor lucrurilor din univers stau patru elemente materiale necreate, indestructibile și imuabile, și anume: focul, apa, aerul și pământul. Preocupat de *mișcarea* perpetuă a acestor elemente, Empedocle o explică prin acțiunea a două forțe contrare: iubirea (*philia*) și ura (*neikos*), care reprezintă în mod simplificat atracția sau repulsia – ambele fiind întâlnite atât în natură cât și în societate.

În același context social-politic s-au afirmat ca retori specializați în apărarea dreptății, **Corax** și **Tisias**, ultimul fiind discipolul primului. Contribuția lor la evoluția discursului retoric este substanțială, întrucât ei au descoperit valoarea persuasiunii și verosimilul (*to*

⁵ V. Florescu, op. cit. p. 23

⁶ D. Laertios, *Despre viețile și doctrinele filosofilor*, vol. I, p. 175

eikos), conform supoziției că „verosimilul este mai respectabil decât adevărul.”⁷ În jurul anului 460 î. Chr., maestrul Corax și discipolul său, Tisias, au redactat manualul *Tehnica retoricii* (*Techne rhétorique*), cuprinzând o sumă de precepte practice și procedee corespunzătoare, împărțite în trei mari părți: *exordiu*, conținând reguli pentru a-i flata pe judecători, *epilogul*, în care sunt rezumate faptele, și *agon*, termen metaforic atribuit legăturii dintre primele două părți (exordiu și epilog). În esență, retorii urmăreau transformarea unui argument slab într-un argument puternic. „Corax” chiar devine un termen consacrat în recuzita retoricii clasice, însemnând să afirmi despre un lucru că este neverosimil, pentru ca, în final, el fiind posibil, să se întâmple o răsturnare a argumentației și „producerea verosimilului” prin mijloacele persuasiunii. Un exemplu edificator în acest sens este chiar celebra anecdotă privind procesul dintre Corax și Tisias. Maestrul a convenit să-l învețe pe Tisias tehnica argumentării, în schimbul unei sume de bani, dar aceasta urma a-i fi achitată maestrului numai dacă discipolul demonstra că și-a însușit procedeele argumentării prin câștigarea unui prim proces. Astfel, la finalizarea studiilor el îi intentează proces lui Corax, motivând că nu are nici o datorie bănească față de acesta, fiind conștient că poate să câștige sau să piardă, dar făcându-și următoarele calcule: 1. în ipoteza câștigării procesului prin hotărârea judecătorilor – nu-i datorează nimic lui Corax, 2. în ipoteza pierderii procesului – nu-i datorează nimic maestrului, conform înțelegerii inițiale. Corax, la rândul lui, își construiește o schemă de contra-argumentare, prin inversiune față de cea a discipolului său, astfel raționamentele lui sunt: 1. în ipoteza că învățăcelul câștigă procesul, acesta trebuie să-i plătească conform înțelegerii inițiale, 2. în ipoteza că Tisias pierde procesul, acesta trebuie să plătească conform hotărârii judecătorilor. Anecdota prezintă două aspecte dilematice ale „cazului”, și anume: reacția judecătorilor în fața unei aporii, și operația în sine a argumentării, constând în reluarea unui discurs de către alt discurs, reprezentând o operațiune de facere și refacere discursivă. Planul discursului, în „tehnicile” lui Corax și Tisias, rezultă mai clar din cele câteva pasaje ale dialogului platonician *Phaidros*, având trasate următoarele trepte: *preambul*, *expoziție*, *mărturii*, *indici*, *probabilități*, *probe*, *supliment de probe*, *refutație* (de la termenul *refutabil* = care poate fi combătut), *supliment de refutație*, *insinuație* și *elogiu indirect*, *blam indirect* și *recapitulație*.

2. Retorica sofistă

În limbajul comun atribuim noțiunea de *sofist* (deși în grecește *sophistes* înseamnă *înțelept!*) cuiva care nu prezintă garanții în ordinea cunoștințelor sale și nici în privința moralei, unuia care se strecoară într-un hățiș de idei și recurge la subterfugii verbale ori de câte ori este nevoie.

Dincolo însă de sensul peiorativ (dezapreciabil, disprețuitor) al sofisticii, de denigrare sau subevaluare a gândirii lor, sofistii au fost primii dascăli ai Greciei care predau cu plată cunoștințe de politică, de literatură, de retorică, de filosofie, urmărind în special participarea tinerilor la viața publică a cetății. Ei s-au autodefiniți ca agenți ai culturii și ai iluminării oamenilor. Au adus cultura în cetate, când cetatea chiar avea nevoie de lumină spirituală. Pe de altă parte, ei au observat viața cetății, fiind și în această privință fini analiști ai fenomenului social. Interpretările lor, variate și contradictorii în multe privințe, le-au adus denumirile de:

⁷ V. Florescu, op. cit. p. 27

relativiști, subiectiviști, agnostici, utilitariști (precursori ai pragmatismului), materialiști, idealști etc. Dar ei sunt martorii cei mai credibili ai războiului peloponezic, care a durat 30 de ani (431-401 î. Chr.), cauzând Atenei mari pagube. Este adevărat că unele dintre *argumentele* care li se atribuie au produs derute pentru necunoscători ai științelor și revoltă printre specialiști, cum a fost Platon, care le-a și dedicat mai multe dialoguri, sau Aristotel, care îi disprețuia și a simțit chiar nevoia să scrie o carte intitulată *Respingerile sofiste*, în care le-a sesizat erorile de raționament, paralogisme. Dar iată câteva celebre sofisme: 1. Dacă cineva învață pe altul, va avea drept efect ca acela să fie înțelept și să nu mai fie ignorant; el vrea să nu mai fie ceea ce este; așadar, vrea să-l distrugă! 2. Este posibil ca un om care e așezat, să meargă – deci, este posibil ca un om să meargă stând! 3. Acest câine are un pui, deci este tată; dar este al tău, deci este tatăl tău; tu îl bați – deci, îți bați tatăl! 4. Socrate nu e Callias, Socrate e un om – deci, Callias nu e om! 5. O cupă de medicamente are efect pozitiv asupra bolnavului – deci, o mie de cupe va avea un efect de o mie de ori mai mare!

Printre cei mai de seamă sofști ai vremii se număra și **Protagoras din Abdera** (c. 481-411 î. Chr.), căruia i se datorează și celebra frază: „Omul este măsura tuturor lucrurilor, a celor ce sunt în ce fel sunt, a celor ce nu sunt în ce fel nu sunt”, unde își arată predispoziția pentru o perspectivă de gândire sceptic-relativistă, prin faptul că orice problemă poate fi tratată după două teze opuse. Metoda sa dialectică o găsim expusă în cele două lucrări cunoscute: *Arta de a discuta* și *Antilogiile*, la care se poate raporta un anumit relativism iar, pe de altă parte, tendința de a valorifica personalitatea umană, de a judeca lucrurile în raport cu omul și de a legitima normele juridico-politice decise prin dezbateri colective.

Un alt sofist celebru a fost **Gorgias din Leontinoi** (c. 483-375 î. Chr.); recunoscut de contemporanii săi ca magistru de retorică, el a stârnit curiozitatea, în mod special, printr-un triptic de *enuțuri*, de genul: „Nu există nimic. Dacă ar exista ceva nu ar putea fi cunoscut. Dacă ar putea fi cunoscut, nu ar putea fi comunicat.”⁸ Din scrierile lui s-au păstrat doar un fragment dintr-o *Orație funebră* și lucrarea *Elogiu Elenei*. Retorica a reținut, sub aspectul *prozei gorgianice*, unele elemente teoretice ca: *simetrii, paralelisme, asonanțe, aliterații, perifrize, metafore* etc., dar și sub alt aspect al conținutului, *figurile lui Gorgias: paromoia* (adică acele situații lingvistice în care unele cuvinte corespund în locuri determinate în două fraze), *homoiotelenta* (cuvinte cu un sfârșit asemănător), *homoiorcacta* (cuvinte cu început asemănător).

În ceea ce-l privește pe **Prodicos din Chios** (a doua jumătate a sec. V î. Chr.), acesta a fost un teoretician al limbajului și un retor practicant care a descoperit arta discursurilor potrivite în diverse situații. El a fost ambasador al cetății sale la Atena, strălucind ca orator și profesor de elocință, ca partizan al ideii înțelegerii și solidarității între grecii tuturor cetăților.

Sofiștii au venit la Atena – centrul gravitațional al culturii grecești (și nu numai, ci, am putea spune, al întregii lumi antice) – din toate regiunile Eladei, devenind educatori ai elitei cetății, fiind învinovați, ulterior, pentru dezvoltarea individualismului, dar și pentru nenorocirile orașului. Căci, să nu uităm: erau trăitori într-un veac tulbure (V î. Chr.), când corăbiile ateniene bântuiau în toată Mediterana, purtând războaie lungi și sângeroase, iar, prin contrast, la Atena serbările și spectacolele se țineau lanț, cetățenii ei petrecând parcă într-o arogantă nepăsare. În atari împrejurări, cercurile conservatoare ale Atenei „dădeau bucuroși

⁸ Gh. Vlăduțescu, *Filosofia în Grecia Veche*, p. 139

vina pe intelectuali, acuzați de a fi slăbit sistemul politic, săpând temeliile moralei și ale religiei.”⁹

Dar, cu toate aceste piedici, în acest mediu, adesea ostil, sofistii au găsit în rațiune un sistem de explicare a lumii. Era cumva firesc, deoarece rațiunea îi dăduse lui Pericle forța și echilibrul necesare pentru o politică cumpănită într-o perioadă frământată și tot rațiunea i-a imprimat artei sculpturale a lui Fidias „acea seninătate care provine din contemplarea adevărilor eterne”¹⁰

Speculațiile lor s-au îndreptat nu atât către studierea lumii și a adevărului, cât spre dezvoltarea facultăților intelectuale ale individului, spre identificarea mijloacelor prin care ideile, odată propulsate în agora, să triumfe: „Gustul pasionat pentru discuție, virtuozitatea uneori abuzivă în dezvoltarea argumentelor, un oarecare cinism în alegerea tezelor pe care le apărau, i-au făcut să treacă drept propagatori ai imoralității și destructori ai tuturor ideilor împământenite.”¹¹ Iar idealul fiecărui maestru sofist de retorică pare să fi fost cuprins în deviza: *să înveți să vorbești cu convingere, despre orice subiect, oricând și oriunde!*

3. Gândirea socratică și oratoria isocratică

Dacă în școlile retorice din Sicilia se învăța o retorică practică, destinată nevoilor judiciare, nici la Atena discursul cu acest specific, preocupat de eficacitate și nu de „jonglerii stilistice”, nu era trecut cu vederea. Dar învățătura retorică se completa aici cu exemplul elocvenței politicianului de succes, precum tiranul Pericle, de numele și guvernarea căruia sunt legate marile realizări ale vieții publice ateniene, sub raportul organizării social-politice, cultural-științifice, artistice, religioase etc., această perioadă fiind cunoscută în istorie ca „secolul de aur” al Atenei.

Cel mai de seamă reprezentant al „școlii” ateniene de oratorie a fost, se pare, **Antiphon** (480-411 î. Chr.), de la care s-au păstrat două discursuri rostite la niște procese criminale și alte trei lucrări, cunoscute sub numele de *Tetralogii* – adică serii de câte patru discursuri tip, constând în: *acuzare, apărare, răspuns al acuzării, răspuns al apărării*. Dar acesta mai era cunoscut și cu numele de Antiphon Sofistul, semn că încă influențele și năravurile sofiste nu dispăruseră cu totul din manifestările retorice ale epocii, ele continuând să existe, ca mentalități, sub diferite forme.

Însă, treptat-treptat se întâmplă detașarea retorilor atenieni de practicile sofiste. Un moment important al acestei *evoluții* îl reprezintă activitatea lui **Socrate** (469-399 î. Chr.), fiu al unei moașe și al unui sculptor. Celebra deviză socratică, susținută cu argumente în discuțiile purtate de acesta cu oameni provenind din toate straturile societății, în agora ateniană, era „*Cunoaște-te pe tine însuși!*” – maximă enunțată, mai întâi, de către Thales din Milet și înscrisă la loc de cinste pe frontispiciul Templului lui Apollo din Delphi. Dobândirea virtuții prin cunoașterea adevărului, îndelung „moșit” (*maieutike* = moșire) – prin arta sa meșteșugită de a dialoga cu semenii, pe care el însuși a numit-o „moșire”, în memoria mamei sale – a constituit preocuparea de bază și marele merit al filosofului. În fond, metoda socratică se confundă cu însăși *dialectica*. Deși nu a scris nimic, învățătura socratică ne este cunoscută prin intermediul dialogurilor lui Platon și prin scrierile lui Xenofon – ambii discipoli ai

⁹ J. Defradas, *Literatura elină*, p. 83

¹⁰ Ibidem, p. 86

¹¹ Ibidem

filosofului. Marea dilemă a istoricilor filosofiei, astăzi, este dacă nu cumva Platon, din exces de zel, i-a atribuit lui Socrate, în vasta sa operă dialogică, o parte din ideile lui proprii, iar, în ceea ce-l privește pe istoricul Xenofon, stăruie suspiciunea că acestuia, neavând o înzestrare filosofică deosebită, i-ar fi putut scăpa, în consemnările sale, unele nuanțe și subtilități din gândirea maestrului.

În 423 î. Chr., Socrate, celebrul dascăl al lui Platon este acuzat public, fiind considerat un „maestru al imoralității”, două decenii și jumătate mai târziu fiind condamnat la moarte prin otrăvire (399 î. Chr.), pentru vini imaginare: că ar fi vrut să răstoarne zeii cetății și ar fi corupt tineretul. „Socrate săvârșește o fărădelege, nesocotindu-i pe zeii în care crede cetatea și introdu-când noi zeități; se mai face vinovat și de fapul că strică tineretul” – așa sunau acuzațiile aduse de Anytos, Meletos și Lycon, la adresa filosofului, conform lucrării lui Xenofon – *Convorbiri memorabile*.¹² „Nu este mai puțin adevărat că Socrate s-a impus discipolilor lui printr-o învățătură morală pur umanistă: căutând adevărul în sufletul omenesc, el nu ținea seama de credințele mulțimii și, prin metode care nu le erau străine sofistilor, ajungea la concluzii care, chiar dacă se deosebesc de ale lor, porneau de la principii fundamentale asemănătoare”¹³

În fond, această castă condamnă la inexistență însăși libertatea de gândire! În 411 î. Chr., Antiphon, a fost, de asemenea, condamnat la moarte, în urma unui proces politic și, tot atunci, Protagoras a devenit ținta unei acuzații furibunde de impietate, fiind nevoit să fugă din Atena.

Dar, în același an cu judecarea lui Socrate (399 î. Chr.), i se intentează un proces și lui Alcibiade, conducătorul expediției ateniene în Sicilia, sub motivul mutilării statuilor zeului Hermes și, totodată, pentru aceleași fapte, retorului **Andocide** (născut cca. 440 î. Chr.) care, arestat împreună cu tatăl său, a obținut iertarea prin denunțarea complicilor, fiind totuși declarat vinovat și deposedat de drepturile politice și religioase și silit să plece în exil. În cursul procesului și-a susținut pledoaria, intitulată *Despre mistere*, care constituie principalul său discurs. O trăsătură fundamentală a discursurilor lui Andocide este aceea că evită artificiile unei retorici savante, preferând simplitatea și naturalitatea unei sincerități spontane. „Elocința lui nu se trage din școala de retorică, el nu-și compune frazele, ci folosește limba obișnuită.”¹⁴ Provenind din aceeași familie de retori ca și Antiphon, Andocide exprimă spiritul timpului, când în orașele-cetăți grecești se impun meserii noi, precum cea de *logograf* (scriitori care redactau discursuri pe care, apoi, acuzații le învățau pe de rost și le declamau în fața consiliului de judecată) și *synegoras* (avocați pledanți care îi însoțeau pe acuzați și luau cuvântul în instanță după aceștia, conform prevederilor judecătorești uzuale din acea vreme).

Tot în această vreme, când apar expertii în practicile judiciare, a trăit și oratorul **Lisias** (440-380 î. Chr.), fiul unui aristocrat din Siracuză care, venit la Atena, și-a folosit intens talentul de retor, având numeroase angajamente ca logograf. Din repertoriul nu prea întins al discursurilor lui Lisias ar trebui reținute: *Pentru apărarea lui Mantitheos*, *Împotriva negustorilor de grâne* și cea mai cunoscută pledoarie a lui – *Împotriva lui Eratostene*, unul din cei treizeci de tirani, acuzat de moartea fratelui său, Polemarhos. (În anul 404 î. Chr., după căderea democrației ateniene, în urma războiului peloponezic, din anii 431-401, s-a constituit

¹² Xenofon, *Amintiri despre Socrate*, p. 5

¹³ Ibidem

¹⁴ J. Defradas, op. cit. pp. 130-131

o conducere colectivă, formată din 30 de bărbați de vază ai cetății, toți oligarhi, care era sprijinită din umbră de către Sparta). Lisias a devenit expert în compunerea *discursurilor potrivite*, specifice situațiilor în care se aflau cei ce le rosteau. Așa, bunăoară, pentru un mic proprietar, acuzat de impietate fiindcă ar fi arat locul sacru din preajma unui măslin, sau pentru un mic meseriaș, pe cale de a-și pierde pensia de invaliditate – Lisias optează pentru discursuri alcătuite în cea mai bună tradiție a lui Andocide, de la care împrumută naturalețea. Iar în cazul unui bărbat acuzat că l-a ucis pe amantul soției sale, el a ales calea povestirii unor scene intime cu amănunte savuroase, întreaga acțiune derulându-se parcă prin fața publicului, stârnind deliciul acestuia și captivându-l. Căci „Lisias stăpânește la perfecție arta de a prezenta personajele, de a le face să se miște și să vorbească. Farmecul și grația stilului sunt principalele lui calități.”¹⁵ Deși nu avea nimic magnific, nimic patetic și impresionant, discursurile lui Lisias se impun prin precizia vocabularului, prin finețea, varietatea și inteligența deosebită a frazelor sale.

Isocrate din Atena (436-338 î. Chr.). După ce a urmat cursurile lui Prodicos din Chios și, se pare, l-a audiat și pe Socrate, în timpul războiului peloponezic a fost elevul lui Gorgias, în Tesalia. A exercitat un timp meseria de logograf și abia după ce și-a deschis o școală de retorică, în anul 393 î. Chr., a scăpat de sărăcie. Lipsit cu totul de voce, el nu și-a rostit nici măcar un singur discurs, din multele pe care le-a compus în îndelungata sa activitate de șef de școală de oratorie: „Retor, educator, autor politic, iată cele trei aspecte care se îmbină neconținut în lunga lui carieră.”¹⁶ Deschizându-și școala înainte ca Platon să întemeieze Academia (387 î. Chr.) și Aristotel vestitul său Lyceum (335 î. Chr.), Isocrate s-a bucurat de cel mai mare succes în epoca sa: a avut atâția discipoli cât toți filosofii Atenei la un loc, jucând „un rol de prim ordin în formarea intelectualității claselor conducătoare ateniene”¹⁷ Deși a avut dascăli din rândul maeștrilor-sofiști (precum Prodicos și Gorgias), Isocrate a devenit adversarul sofiștilor, disprețuind jongleriile verbale ale acestora și chiar compunând în acest sens discursul *Împotriva sofiștilor*, în care se revoltă nu numai împotriva magiștrilor de oratorie, dar îi critică și pe filosofi care pretind că, prin discuții euristice, ajung la înțelepciune și fericire, când întreaga lor viață arată exact inversul lucrurilor, adică nepricepere și eșec. Unii au văzut în această atitudine a lui Isocrate și o anumită opoziție la școlile concurente ale timpului, între care și la Academia platonice. El își constituie o doctrină personală, cu accentul pus pe știința cuvântului, fără a respinge cu totul o propedeutică (adică o pregătire apercceptivă pentru însușirea unor cunoștințe). „Nu poți să-i înveți virtutea, zicea el, pe cei care nu au o predispoziție pentru ea”;¹⁸ sau: „Și deoarece credem mult mai ușor ceea ce vine din partea unui om cu nume bun, decât din partea unui om corupt, adevărata elocință se va subordona virtuții”¹⁹ Dar Isocrate, ca martor al războiului peloponezic și al marilor frământări sociale din cetățile Eladei, era un ardent susținător al unității culturale grecești, punând amenințarea externă în miezul propagandei sale pledante *pro ideea panelenică*. Unirea tuturor grecilor sub conducerea Atenei, cu păstrarea și recunoașterea autonomiei celorlalte cetăți, este politica pe care o susține Isocrate în *Discursul panegiric*, rostit de către

¹⁵ Ibidem, p. 131

¹⁶ Ibidem, p. 133

¹⁷ Ibidem

¹⁸ Ibidem, p. 134

¹⁹ Ibidem, p. 135

reprezentantul său la jocurile olimpice din anul 380 î. Chr. La nouăzeci de ani, dându-și seama că, în situația ascensiunii puterii macedoniene, Atena va pierde hegemonia, el vede în regele Filip al II-lea pe mult așteptatul unificator al statelor grecești, care luptă împotriva primejdiilor Orientului barbar, războinic și ostil. Experții operei isocratice au văzut în acest orator ciudat, care de fapt nu putea să ia cuvântul în public, un „intelectual de cabinet”, adesea vanitos, dar și un profesor ales de stilistică și elocință, un savant faimos al lumii antice, exersat în arta compunerii discursurilor, care știa să îmbine părțile acestora, pe care le chibzuia „prin minuțioase forme de trecere”. În dialogul său, *Phaidros*, „Platon recunoaște, nu fără oarecare maliție, că lui Isocrate nu-i lipsea o anumită filosofie.”²⁰

4. Etapa retoricii elene clasice

Printre retorii acestei perioade, recunoscuți pentru măiestria lor discursivă, se mai numără și **Licurg** (390-324 î. Chr.), care a compus discursul *Împotriva lui Leocrate*, și **Hiperide** (390-322 î. Chr.), autorul unui *Discurs funebru*. Se detașează, însă, **Isaios**, afirmat mai mult ca avocat, ale cărui discursuri plusează tocmai prin rigoare juridică.

În tinerețe, Isaios a fost sfetnicul vestitului orator **Demostene** (384-322 î. Chr.), în procesul intentat de acesta tutorilor săi (Afobus și Demofon), când a rostit discursul cunoscut sub denumirea *Împotriva lui Afobus*. Născut la Atena, beneficiind de o educație aleasă, Demostene practică un timp meseria de logograf, apoi se orientează către politică, urmărind să devină om de stat. Compune numeroase discursuri și, când consideră că este pregătit în apărarea intereselor superioare ale cetății, ține discursul *Împotriva legii Leptines*, care propunea suprimarea tuturor scutirilor de impozite acordate cu titlu onorific, printre beneficiarii acesteia fiind și un prinț din Bosforul Cimerian, foarte influent în regiunile prin care se aproviziona Atena cu grâne: „Demnitatea statului în interior, securitatea drumurilor de aprovizionare care leagă Atena de grânarele din pontul Euxin, aceste două teme anunță marile linii ale politicii lui Demostene.”²¹ Odată cu acest discurs, Demostene își consacră întreaga sa energie politicii, activitatea sa publică cuprinzând o seamă de cuvântări ținute în Adunarea Poporului.

Ofensiva tot mai agresivă a armatelor macedonene, sub conducerea lui Filip al II-lea, împotriva cetăților grecești și amenințarea ce plana asupra Atenei, l-a determinat pe Demostene să înceapă, în anul 351 î. Chr., seria lui de discursuri îndreptate împotriva imperialismului macedonean, cunoscute în istoria oratoriei sub numele de *Filipice*, el mobilizându-se și străduindu-se „să organizeze rezistența cu o noblețe, cu o probitate și cu un talent pe care adversarii nu puteau să nu i le recunoască (...) El credea că Filip, prin calitățile lui de general și om politic, era promotorul expansiunii macedonene și că ar fi fost de ajuns să li se insuflă atenienilor voința de a rezista și de a porni război pe terenul inamicului, pentru a răsturna situația”²² De atunci, termenul de „filipică” a căpătat sensul de discurs violent și cu un caracter acuzator rostit împotriva cuiva. *Prima Filipică* a fost compusă pe când Filip, profitând de dezbinarea orașelor-state asociate într-o ligă, așa-zisa *Amfictonie de la Delphi* (unde țineau tezaurul comun și organizau serbările religioase), a invadat Tesalia, ajungând până la Termopile. Iar când locuitorii cetății Olint, din Peninsula Calcidică, au solicitat Atenei

²⁰ Ibidem, p. 138

²¹ Ibidem, p. 141

²² Ibidem, p. 142

ajutor, Demostene a rostit cele trei discursuri, numite și *Olintice* (în anul 349 î. Chr.). *A doua Filipică* sau *Despre Ambasadă* este considerată o capodoperă a genului, Demostene neținând cont, la alcătuirea ei, de nici o regulă a artei tradiționale oratorice, nici măcar de simplitatea compoziției impuse de Lisias, astfel încât „legătura între părți răspunde mai degrabă cerințelor unei polemici pasionale decât exigențelor rigorii logice. Admirăm aici mai mult vioiciunea și spontaneitatea decât artificiile retorice.”²³ După un exordiu în care încearcă obținerea bunăvoinței judecătorilor, sunt prezentate faptele: amenințarea tot mai puternică – din interior – a Atenei, prin întărirea partidului promacedonean, în cadrul căruia se distinge prin combativitate retorul Eschine și, mai ales, prin faptul, fără precedent, al atitudinii regelui Filip al II-lea, care „a trimis o ambasadă să protesteze împotriva calomniilor a căror victimă se pretindea.”²⁴ Tot în această parte a discursului, Demostene face cunoscute dovezile trădării lui Eschine, pentru ca în partea a doua, „să prezinte, sub forma unei lungi perorații, însuflețite și patetice, în care autorul amestecă justificările personale cu invectivele violente împotriva adversarului, a cărei familie și a cărei viață privată o atacă, fără nici o reținere. Dă un caracter elevat dezbaterii, legând apoi greșelile lui Eschine de planul conceput de Filip și termină arătând că pedeapsa celui acuzat este conformă cu interesul Atenei.”²⁵ Deși între părți se purtau tratative intense, în fond, în surdină, se ducea un adevărat „război rece”. Această situație o găsim și în *a treia Filipică*, intitulată *Despre situația din Chersones*. Se pare că *a patra Filipică* era apocrifă, fiind alcătuită din împrumuturi textuale din discursurile anterioare, ceea ce i-a făcut pe cercetători să presupună că era un text special pregătit pentru „publicare”, adică pentru multiplicare manuală și difuzare. Situația, însă, se complică atunci când Filip înfrânge alianța ateniano-tebană în lupta de la Cheronea (338 î. Chr.), devenind stăpânul Greciei continentale. În aceste împrejurări politice, deloc favorabile patrioților atenieni, oratorul Demostene încă se bucură de prețuirea și stima concetățenilor săi și este răsplătit, la inițiativa demnitarului Ctesifon, cu o cunună de aur; dar premiul este urmat de un episod dramatic, când același îndârjit adversar al său, Eschine, contestă decizia juriului. Discursul lui Demostene, rostit cu acest prilej – intitulat *Despre cunună* – era „o apologie personală, prezentând cam aceleași caracteristici ca și discursul *Despre Ambasadă*, o aceeași dezordine aparentă, care se inspiră mai mult dintr-o logică a inimii decât dintr-o logică rațională, predominarea argumentelor politice față de cele juridice, legitimitatea decretului lui Ctesifon fiind în realitate superficial apărută.”²⁶ În ciuda triumfului împotriva lui Eschine, obținut tocmai când Alexandru era învingător în Asia, Demostene este bănuie că a fost complice la evadarea unui aventurier (a lui Harpoles), fiind condamnat la o mare amendă și silit să ia drumul exilului, chiar de către compatrioții săi atenieni. Dar a revenit la Atena după moartea lui Alexandru Macedon în Asia, când răscoala atenienilor împotriva armatei macedonene de ocupație a fost înăbușită în sânge (în anul 322 î. Chr.) și când generalul Antipatros solicită să-i fie predați toți oratorii partidei patriotice, între care se afla și Demostene; acesta este iarăși nevoit să fugă, de această dată pe mica insulă Calauria unde, spre a nu fi arestat, se sinucide prin otrăvire. A fost un sfârșit dramatic, dar și eroic, așa cum a fost cel al filosofului Socrate. Admirată de către oratorii tuturor timpurilor, manierei stilistice a lui Demostene „îi lipsește

²³ Ibidem, pp. 144-145

²⁴ Ibidem, p. 144

²⁵ Ibidem, p. 145

²⁶ Ibidem, p. 147

regularitatea cuminte a perioadei cizelate de scriitor în liniștea cabinetului de lucru. Fraza lui este inegală, impetuoasă, pasionată; dacă folosește toate procedeele, toate figurile artei oratorice, o face totdeauna cu o libertate care pune pe primul plan exprimarea spontană a sentimentelor.”²⁷ Exegeții operei lui Demostene au ajuns la concluzia că discursul *Despre cunună* reprezintă o culme a acestei libertăți de exprimare, unde „familiaritatea se îmbină cu noblețea, cuvintele și metaforele din limbajul vulgar abundă în invectivele împotriva lui Eschine, imaginile poetice, ideile generale îi permit să ridice nivelul discuției atunci când este vorba de înalte interese de stat. Acest stil nervos și personal este însoțit de o acțiune intensă, adică de modulații pasionate ale vocii, de gesturi care se pare că aveau mare influență asupra auditorilor.”²⁸

Eschine (390-315 î. Chr.), a cărui activitate oratorică a fost în strânsă legătură cu cea a lui Demostene, după ce a profesat o perioadă ca învățător, a devenit secretar al Sfatului Celor Cinci Sute, inițiindu-se în oratorie direct din practica socială. După ambasada din anul 346 î. Chr., a devenit unul dintre cei mai zeloși partizani ai partidei promacedonene din Atena și, totodată, adversar convins al lui Demostene. Înfrânt de acesta în procesul Cununii, a plecat în exil, în Insula Rodos, unde a înființat o școală de oratorie. Esența operei sale retorice cunoscute, se rezumă la cele trei discursuri rostite în cadrul polemicii sale cu Demostene (*Împotriva lui Timarh*, din 346 î. Chr., *Împotriva ambasadei necredincioase*, din 343 î. Chr., *Împotriva lui Ctesifon*, din 330 î. Chr.), de unde rezultă, în mod clar, raționalitatea, marea stăpânire de sine și improvizația realizată cu ușurință, căci „frazele sale se desfășoară cu o maiestate simplă, fără exces de cuvinte și uneori nu fără o anumită răceală.”²⁹

5. Teoria retorii la Platon

Platon (427-347 î. Chr.), unul dintre marii filosofi ai antichității, discipol al lui Socrate și întemeietor al faimoasei școli filosofice numite *Academia* (în anul 387 î. Chr.), nu a fost retor de profesie, dar a rămas în istoria culturii umane drept scriitorul mai multor dialoguri în care sunt îndelung discutate problemele de bază ale oratoriei. Pe de altă parte, Platon este autorul celebrei teorii a ideilor, conform căreia adevărata realitate ar constitui-o lumea ideilor (de bine, de frumos, de dreptate, de om etc.), imuabile și incoruptibile, aflate în afara orizonturilor spațial-temporale, guvernate de un principiu de natură divină – „ideea de bine”. Omul nu poate cunoaște decât umbrele sau copiile ideilor, deoarece lumea acestora este inaccesibilă sensibilității umane; deci percepțiile omenești nu pot constitui calea către cunoaștere, ci numai rațiunea! Subliniem aceasta deoarece teoriile retorice ale lui Platon se vor configura tocmai pe axa raționalității.

Opera lui Platon o constituie dialogurile filosofice, în cadrul cărora transpare adesea personalitatea și conversația elevată a unor retori ai timpului sau părerile unor celebrități ale epocii interesate de retorică. Dintre dialogurile platonice menționăm: *Legile*, *Apărarea lui Socrate*, *Banchetul*, *Fedon*, *Statul*, *Sofistul*, *Gorgias*, *Timeu* ș.a. Încă din *Legile* Platon face o distincție netă între discursul poetic și discursul în proză, pentru ca în dialogul *Gorgias* aprecierile și considerațiile referitoare la retorică să ajungă a fi de mare finețe și rafinament. Astfel, conversația dintre retorul sofist și Socrate are chiar menirea de a scoate la iveală

²⁷ Ibidem

²⁸ Ibidem, p. 148

²⁹ Ibidem

adevărul despre retorică. Pentru început cei doi convin că aceasta constituie „arta discursurilor”, pentru ca, apoi, folosind binecunoscuta sa metodă de lucru (zisă maieutică), Socrate să îl determine pe interlocutorul său să recunoască ponderea acesteia pentru „discursurile politice”. Distinctă de aritmetică (de „măsurători”), de medicină, de muzică, de gimnastică, de cămătărie și practicile economice ale zarafilor, obiectul retoricii îl constituie procurarea unei mai mari libertăți a individului în societate, iar rostul ei rezidă, conform declarației lui Gorgias, „în puterea de a convinge prin cuvânt; fie pe judecători la tribunal, fie pe senatori la consiliu, fie pe cei întruniți la adunări populare, fie pe toți care se strâng în te miri ce întrunire publică s-ar face. Cu această putere vei avea subjugat și pe medic, și pe maestrul de gimnastică..., iar cât despre zaraful acesta, el va apărea ca un îmbogățit pentru altul, nu pentru sine: îmbogățit pentru tine, de pildă, care știi să vorbești și să insufli mulțimilor convingeri.”³⁰ Dar convingerile făurite de retorică sunt deosebite de cele determinate de știință și credință, prin intermediul oratoriei realizându-se, mai degrabă, „o convingere de opinie”. Apoi, Gorgias recunoaște că întrucât „de retorică trebuie să ne folosim tocmai ca de altă armă”, adeseori dascălii poartă o parte din vină atunci când elevii lor „dau o întrebuintare nedreaptă puterii și artei de care dispun”, căci „oratorul are puterea de a vorbi față de oricine, despre orice, în așa fel încât ce spune el în fața mulțimilor să fie într-un cuvânt mai convingător decât oricine asupra oricărei chestiuni ar vrea să vorbească. Dar nu-i deloc îndrituit pentru acest motiv să despoaie de renumele lor nici pe medici – pe temeiul că ar fi și el în stare să practice medicina, nici pe ceilalți specialiști, ci datorită lui este să se folosească de retorică numai în vederea dreptății, tocmai ca în lupta fizică.”³¹ Stabilind că foloasele retoricii sunt mult mai mari atunci când „lucrează neatârnat de orice știință reală”, dialogul celor doi scoate în evidență o părere proprie a lui Socrate – aceea că retorica nu este o artă, ci doar o *îndeletnicire*: „Lucrul ăsta n-are nimic de-a face cu arta. Ea cere un suflet bogat în imaginație, cu îndrăzneală și cu o înclinație naturală pentru relațiile cu oamenii. Iată, înțelesul general al acestui fel de îndeletniciri eu îl numesc lin-gușire.”³² Teoria lui Socrate, de asociere a oratoriei cu lingușirea, este cel puțin șocantă! El ajunge la această părere după ce interlocutorul său, tânărul și promițătorul învățăcel Polos, recunoaște că retorica presupune o anumită *empirie*, adică o anumită experiență de mese-riaș a celui ce o practică. Doctrina retoricii, în viziunea lui Platon, exprimată în *Gorgias*, este reprezentată de forța imaginativă a cuvântului, ce duce la o gnoseologie, în cadrul căreia se construiesc relații în mod firesc, natural. Accentul cade pe capacitatea persuasivă a discursului care se va înscrie la loc de cinste în teoretizările viitoare, și anume: 1. este putere dominatoare a sufletului, dar și putere de structurare și reorganizare a gândirii; 2. alegerea unui „moment oportun” are o semnificație mai largă în ceea ce privește adaptarea subiectului la diverse împrejurări – altminteri „chestiunea luată în discuție va fi, după caz, dreaptă sau nedreaptă, nobile sau rușinoasă, avantajoasă sau lipsită de utilitate.”³³

Într-un alt dialog, în *Phaidros*, Platon se arată pe deplin convins de forța persuasivă a cuvântului și, în special, de discurs. El stabilește că rolul oratorului este tocmai acela de a concepe un discurs coerent și rațional și, prin aceasta, persuasiv. Dar, apoi, în același dialog,

³⁰ Platon, *Dialoguri*, p. 247

³¹ Ibidem, p. 253

³² Ibidem, p. 261

³³ Aristotel, *Retorica*, p. 13

se situează pe poziții de adversitate cu retorica și propune condamnarea oratoriei concetățenilor săi în baza „a trei argumente principale: 1. retorica implică în mod excesiv persuasiunea prin intermediul opiniilor și credințelor comune ale auditorilor; 2. exercițiul retoricii dezvoltă un amoralism programatic, în ciuda faptului că face apel la valorile morale; 3. argumentul retorului se reduce la un exemplu formal, ignorând adevăratul scop al rostirii. Intenția lui Platon nu este doar să polemizeze, filosoful încearcă o reconsiderare a retoricii din punct de vedere al filosofiei, inițiind în acest sens un concept ideal al retoricii. Astfel, cel ce învață meșteșugul retoricii, spune Platon (prin intermediul lui Socrate), „are nevoie să cunoască în adâncime sufletul uman și tipurile de discurs specifice acestuia”³⁴ Dar ceea ce este mai important, legat de adecvarea discursului constă, în aprecierea lui Platon, alcătuirea acestuia sub „influența sistematică a dialecticii”. Pe de altă parte, orice retor trebuie să cunoască în amănunt psihologia umană, societatea căreia i se adresează și să dețină elementele de bază ale științelor din epoca sa: „Între căutarea adevărului și acceptarea unor fapte plauzibile, Platon acceptă punctul de vedere al filosofiei; retorica trebuie să devină, asemenea dialecticii, o cale rațională ce încearcă să transforme sufletul plecând de la el însuși.”³⁵

În rândurile consacrate lui Platon, comentatorul antic Diogenes Laertios, referindu-se la cele trei părți constitutive ale sufletului (cea rațională, cea senzuală și cea pasională), sintetizează cu claritate ideile platonice, evidențiind importanța covârșitoare a celei dintâi „părți”, care „este cauza deliberării, a reflecției, a înțelegerii și a tuturor lucrurilor de acest fel.”³⁶ Apoi, preocupat de scrierile cu conținut retoric ale filosofului, același comentator se referă, pe rând, la cele „șase feluri de retorică”, descriindu-le pe fiecare în parte, și anume: *persuasiunea* – când retorii pledează pentru război sau alianță cu un alt stat; *disuasiunea* – când vorbitorii se manifestă împotriva războiului; *acuzăția* – când oratorul pretinde că a fost nedreptățit de cineva care i-a făcut rău, căutând dovezi în sprijinul afirmațiilor sale; *apărarea* – când vorbitorul se apără împotriva acuzațiilor aduse, printr-o serie de contra-argumente; *elogiul* – când vorbitorul aduce dovezi de onorabilitate și valoare pentru cineva, în vederea receptării publice a meritelor acestuia; și, în sfârșit, *critica* – atunci când retorul demonstrează cu argumente plauzibile că cineva este nedemn de imaginea pe care o are în ochii publicului. Iar, referitor la calitățile esențiale ale unui discurs bun, acesta afirmă că „are patru specii”, dintre care „prima constă în a vorbi ceea ce trebuie, alta a vorbi în măsura cerută, a treia a vorbi potrivit cu auditoriul și a patra la momentul când trebuie.”³⁷ Cât privește delicata *operațiune de deliberare*, aceasta „intră în trei categorii: una se inspiră din timpurile trecute, alta de la lucrurile viitoare și alta din cele prezente.”³⁸

Perioada clasică a retoricii elene se împlinește doar prin scrierile celui mai strălucit discipol al lui Platon – marele savant al antichității și al tuturor timpurilor: Aristotel.

Așadar, „secolul de aur” al lui Pericle a însemnat nu doar o mare emulație în arhitectură, artele monumentale și filosofia anteniană, ci și în privința fundamentării științifice și a progresului vizibil în politică și retorică.

³⁴ Ibidem, pp. 13-14

³⁵ Ibidem, p. 14

³⁶ D.Laertios, op. cit. vol. I, p. 221

³⁷ Ibidem, p. 223

³⁸ Ibidem, p. 227

Bibliografie

- Aristotel – *Retorica*, ediție bilingvă, traducere, studiu introductiv și index de Maria-Cristina Andrieș, note și comentarii de Ștefan-Sebastian Maței, București, Editura Iri, Colecția Cogito, 2004.
- Defradas, Jean – *Literatura elină*, traducere de Ileana Vulpescu, introducere, antologie și note de Adelina Piatkowski, București, Editura Tineretului, 1960.
- Florescu, Vasile – *Retorica și neoretorica*, București, Editura Academiei RSR, 1973.
- Homer – *Iliada*, în românește de G. Murnu, București, Editura Cartea Românească, f.a.
- Laertios, Diogenes – *Despre viețile și doctrinele filozofilor*, vol. I-II, traducere de C. I. Balmuș, comentarii de Aram M. Frenkian, prefață și notă biografică de Adelina Piatkowski, ediție îngrijită de Ion Acsan și Adelina Piatkowski, București, Editura Minerva, Colecția Biblioteca pentru toți, 1997.
- Platon – *Dialoguri*, traducere de Cezar Papacostea, București, Editura Iri, Colecția Cogito, 1998.
- Vlăduțescu, Gheorghe – *Filosofia în Grecia veche*, București, Editura Albatros, 1984.
- Xenofon – *Amintiri despre Socrate*, traducere, note și postfață de Grigore Tănăsescu, Chișinău, Editura Hyperion, 1990.